

ARTYKUŁ RECENZYJNY

Piotr J. Wróbel

Współczesne syntezy dziejów Żydów w Polsce. Próba przeglądu

Po II wojnie światowej Polska stała się państwem jednolitym etnicznie. Mniejszości narodowe pozostały na terenach znajdujących się za przesuniętą granicą wschodnią, a ich członkowie w znacznej mierze ulegli eksterminacji, zostali zmuszeni do wyjazdu lub przesiedleni i rozproszeni na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Narzucone Polsce władze zadbały, aby zanikła także pamięć o mniejszościach. Z wielu powodów szczególnie starannie i z dużym powodzeniem wymazywano pamięć o Żydach. Nie wiedziały o nich prawie nic dwa pokolenia młodych Polaków. Starsi unikali na ogół tego tematu. Sytuacja zmieniła się wraz z dezintegracją autorytarnego systemu rządzenia w Polsce. Wytworzona przez cenzurę i naciski polityczne intelektualna i informacyjna próżnia szybko się wypełniła. Od połowy lat osiemdziesiątych XX w. coraz więcej Polaków interesowało się historią Żydów, również liczba publikacji na ten temat rosła lawinowo. Obecnie Polska jest obok Stanów Zjednoczonych i Izraela jednym z najważniejszych światowych centrów badań nad przeszłością Żydów.

Historiografia żydowska w okresie PRL-u

Do osiągnięcia obecnego stanu rzeczy nie prowadziła jednak ani łatwa, ani szybka droga. Pokolenie Polaków urodzonych pod koniec lat czterdziestych i w latach pięćdziesiątych ubiegłego wieku przeszło przez szkoły i studia, także humanistyczne, bez żadnej styczności z tematami żydowskimi. Jeśli ktoś nie wyniósł wiedzy o Żydach z domu, najczęściej skazany był na niewiedzę. Dotyczyło to nawet tragicznej historii najnowszej. Przedstawiana

w podręcznikach szkolnych i publikacjach historycznych interpretacja ukazywała Żydów jako jeden z wielu narodów, które padły ofiarą zbrodni nazistowskich. Mordów na tej nacji nie traktowano jako czegoś szczególnego. Władze PRL-u zaczęły zacierać różnice między polskim i żydowskim doświadczeniem II wojny światowej. Powstanie w getcie warszawskim stało się jedynym dopuszczalnym symbolem żydowskiego oporu. Jednocześnie akcentowano polską pomoc dla Żydów oraz rozwijano internacjonalistyczną i klasową interpretację, według której polska i żydowska lewica walczyły wspólnie przeciwko międzynarodowej prawicy – od hitlerowców począwszy, a na polskich faszystach skończywszy. Niewiele osób traktowało tę interpretację poważnie, ale też rzadko usiłowano z nią walczyć i o „kwestii żydowskiej” najczęściej w ogóle nie dyskutowano.

Powróciła ona w latach 1967–1968, gdy nacjonalizm i antysemityzm stały się ważnymi elementami ideologii obozu władzy. Oficjalna propaganda nazwała wówczas Żydów „syjonistami” i uczyniła z nich symbol antypolskiej działalności. Nowa narracja, osadzona w tradycji endeckiej, zacierała różnice między polskimi i żydowskimi doświadczeniami wojennymi, akcentowała żydowską demoralizację i bierność wobec okupanta, przypominała o judenratach i policji żydowskiej oraz podkreślała pomoc Polaków dla Żydów¹. „Marzec utyłał polską świadomość” – powiedział Adam Michnik w wywiadzie-rzecz *Między Panem a Plebanem*. „To wtedy skonstruowano ten szantaż, że każdy, kto twierdzi, iż w Polsce kiedykolwiek pojawił się ślad antysemityzmu, jest oszczercą, wrogiem polskości i polakożercą”².

Po Marcu „kwestia żydowska” stała się tematem zakazanym. Wyemigrowało wówczas około piętnastu tysięcy polskich Żydów i Polaków żydowskiego pochodzenia. Społeczność żydowska w Polsce skurczyła się do mikroskopijnych rozmiarów, a jej instytucje przechodziły głęboki kryzys. Polskie podręczniki do historii wspominały Żydów rzadko, niemal wyłącznie w kontekście II wojny światowej, gdzie przedstawiano ich wraz z innymi obywatelami Polski jako ofiary „eksterminacyjnej polityki okupanta”. Holokaust i w dużym stopniu dzieje polskiej społeczności żydowskiej zostały wykluczone z historii Polski. Urząd cenzury w Warszawie nie musiał interweniować zbyt często. Około dwudziestu pisarzy i dziennikarzy

¹ Tadeusz Szafar, „Endecized” *Marxism: Polish Communist Historians on Recent Polish Jewish History*, „East European Jewish Affairs” 8 (1978), nr 1, s. 57–71.

² Adam Michnik, Józef Tischner, Jacek Żakowski, *Między Panem a Plebanem*, Kraków 1995, s. 167.

żydowskiego pochodzenia objęto całkowitym zakazem publikacji. Inni wracali do tematyki żydowskiej bardzo rzadko. Żydzi w Polsce zniknęli.

Mirosław Mikołajczyk w swej *Bibliografii dialogu chrześcijańsko-żydowskiego w Polsce za lata 1945–1995* (1997)³ podaje, że w okresie 1945–1949 ukazały się w Polsce 42 tytuły na temat owego dialogu. W kolejnej dekadzie było ich 29, choć w roku 1950 i 1956 nie ukazała się ani jedna publikacja. W latach sześćdziesiątych było ich 182, a w latach siedemdziesiątych – 160. Z kolei w latach osiemdziesiątych liczba ta wzrosła do 833, włączywszy w to 622 tytuły opublikowane między rokiem 1986 a 1989. Później, w okresie 1990–1995, było ich już 1347, natomiast pomiędzy rokiem 1996 a 2000 – 2016. Cóż te liczby oznaczają w odniesieniu do kraju, w którym co roku ukazywały się dziesiątki tysięcy artykułów i tysiące książek? Wynika z nich, iż przed rokiem 1980 o dialogu polsko-żydowskim niemal nie pisano. Potwierdzenie tego faktu można znaleźć w wielu miejscach. „Przegląd Historyczny”, jedno z najważniejszych polskich naukowych czasopism historycznych, zamieścił w latach 1945–1981 jeden (!) artykuł pośrednio związany z historią Żydów. Podobnie wyglądała sytuacja w „Kwartalniku Historycznym”.

Przełom rozpoczął się w roku 1980. Aparat przemocy, jakim dysponowała ówczesna władza, utracił całkowitą kontrolę nad publikacjami. W trakcie wypełniania historycznych „białych plam” wracano coraz częściej do historii Żydów. Ważną rolę w procesie przywracania polskiej pamięci historycznej odegrał „Tygodnik Solidarność” wydawany od 3 kwietnia 1981 r. w półmilionowym nakładzie. Od pierwszych numerów publikowano tam również artykuły na tematy żydowskie. 4 grudnia 1981 r. ukazał się w „Tygodniku” duży tekst Krystyny Kersten *Kielce – 4 czerwca 1946 roku*. Omawiając pogrom kielecki, autorka śmiało stawiała kwestię antysemityzmu w Polsce i rozważała możliwość komunistycznej prowokacji. Dla wielu, szczególnie dla młodszych czytelników, publikacja ta była prawdziwą rewelacją, lecz jej wpływ na opinię publiczną był ograniczony, gdyż kilka dni po jej opublikowaniu wprowadzono w Polsce stan wojenny.

Po pamiętnym 13 grudnia 1981 r. liczba publikacji na tematy żydowskie chwilowo spadła, ale rosnącego zainteresowania historią Żydów nie udało się zatrzymać. Idea dialogu polsko-żydowskiego i chrześcijańsko-żydowskiego miała już potężnego poplecznika w osobie Jana Pawła II. Pod koniec lat siedemdziesiątych warszawski Klub Inteligencji Katolickiej

³ Mirosław Mikołajczyk, *Bibliografia dialogu chrześcijańsko-żydowskiego w Polsce za lata 1945–1995*, Warszawa 1997.

zainicjował coroczne obchody Tygodnia Kultury Żydowskiej. W latach osiemdziesiątych polscy i zachodni historycy zorganizowali serię owocnych konferencji poświęconych tematyce polsko-żydowskiej: na Uniwersytecie Columbia (1983), w Oxfordzie (1984), na uniwersytetach Brandeis i Jagiellońskim (1986) oraz w Jerozolimie (1988), dokąd udało się aż 80 polskich historyków. W 1984 r. grupa izraelskich uczonych odwiedziła Polskę, a dwa lata później zaczął się ukazywać rocznik „Polin. A Journal of Polish-Jewish Studies”, w którego kolegium i radzie redakcyjnej znalazło się ponad 20 polskich historyków. W roku 1985 zażartą dyskusję wywołał film *Shoah* Claude’a Lanzmanna, w roku 1987 spierano się o artykuł Jana Błońskiego *Biedni Polacy patrzą na getto*, a w roku 1989 wybuchł spór o klasztor karmelitanek na obrzeżach obozu oświęcimskiego.

Po roku 1989

W ciągu ostatnich trzech dziesięcioleci ukazały się w Polsce tysiące publikacji na tematy żydowskie. Większość z nich dotyczy krótkich okresów historycznych bądź poszczególnych osób i zjawisk. Pojawiła się potrzeba syntezy, która uporządkowałaby wiedzę o polskich Żydach i zaprezentowałaby szeroki obraz ich historii od początków osadnictwa żydowskiego w Polsce do XXI w. Przez długi czas nie było takiej książki po polsku, a i w językach obcych istniało zaledwie kilka publikacji oferujących spojrzenie całościowe lub prezentujących przynajmniej duży fragment historii Żydów w Polsce. Próbą przedstawienia takiej częściowej choćby syntezy były *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)* wydane przez Jerzego Tomaszewskiego w 1993 r.⁴ Poszczególne części tej książki poświęcone są Żydom na terenach dawnej Rzeczypospolitej w II połowie XIX i pierwszych latach XX w. (pióra Piotra Wróbla), okresowi międzywojennemu (autorstwa Jerzego Tomaszewskiego), II wojnie światowej (tekst Teresy Prekerowej) i Polsce po 1944 r. (pióra Józefa Adelsona). Publikacja, pomyślana jako projekt utworzonego w 1990 r. Centrum Badań i Nauczania Dziejów i Kultury Żydów w Polsce im. Mordechaja Anielewicza na Wydziale Historii Uniwersytetu Warszawskiego, była odważną próbą przełamania impasu w zakresie syntez historii Żydów polskich. Dziś jest przydatna tylko w ograniczonym stopniu, gdyż większość jej autorów nie

⁴ *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce w zarysie (do 1950 roku)*, red. Jerzy Tomaszewski, Warszawa 1993.

była zaznajomiona z najnowszymi badaniami zagranicznymi, a ponadto pisała historię w sposób bardzo tradycyjny⁵.

Studenci, badacze historii Żydów polskich oraz inne osoby zainteresowane tym tematem i szukające szerokiej syntezy „ratowały się” na kilka sposobów. Pierwszym z nich było wracanie do prac powstałych przed II czy nawet I wojną światową.

Mało kto sięgał do syntez Ozeasa Ludwika Lublinera (1809–1868), Aleksandra Kraushara (1842–1931), Ludwika Gumplowicza (1838–1909), Hilarego Nusbauma (1820–1895) czy historyków jeszcze bardziej odległych epok. Ich prace, powstałe przed narodzinami nowoczesnej polsko-żydowskiej historiografii na przełomie XIX i XX w., słusznie uważano za przestarzałe⁶. Wiele osób opierało swą ogólną wiedzę o Żydach w Polsce na kilkutomowej *Historii Żydów w Rosji i Polsce* Szymona Dubnowa (1860–1941). Pierwsza wersja tej książki ukazała się po rosyjsku w 1896 r. Publikowana wielokrotnie w różnych językach i edycjach, ostatecznie osiągnęła kształt dziesięciotomowego dzieła *Weltgeschichte der jüdischen Volkes* wydanego w Berlinie w latach 1925–1929. Dubnow zbuntował się przeciwko religijno-martyrologicznej wersji dziejów żydowskich, przyjął polityczny i świecki sposób patrzenia na historię, który miał pomóc w wypracowaniu świeckiej tożsamości narodowej Żydów oraz teorii narodowości w diasporze. Badacz ten uważał, że odrębny naród żydowski powinien dążyć do autonomii kulturalnej w Europie Wschodniej i przedstawiał żydowskie instytucje społeczne jako potencjalny substytut państwa. Pogląd ten znalazł odbicie w jego książce, którą należy już zaliczyć do historii historiografii, a jej analizy trudno pogodzić z osiągnięciami dzisiejszego dziejopisarstwa⁷. Podobnie trzytomowa *Geschichte der Juden in Polen und Russland* (Berlin 1921–1925) Josefa Meisela (1882–1958) oferuje czytelnikowi ogromny

⁵ Jerzy Tomaszewski, *Training the Younger Generation: The Mordechai Anielewicz Centre*, „East European Jewish Affairs” 25 (1995), nr 1, s. 43–47.

⁶ François Guesnet, *Geschichte im Kontext: Entwicklungsbedingungen der jüdischen Historiographie im polnischen Sprachraum im 19. Jahrhundert*, [w:] *Judentum und Historismus: Zur Entstehung der jüdischen Geschichtswissenschaft in Europa*, red. Ulrich Wyrwa, Frankfurt–New York 2003, s. 133–35; Maria Dold, „A Matter of National and Civic Honour”: *Majer Balaban and the Institute of Jewish Studies in Warsaw*, „East European Jewish Affairs” 34 (Winter 2004), nr 2, s. 56.

⁷ Laura Jockusch, *Introductory Remarks on Simon Dubnow's Let us Seek and Investigate*, „Simon Dubnow Institute Yearbook” 7 (2008), s. 344; Kristi A. Groberg, *The Life and Influence of Simon Dubnow (1860–1941): An Appreciation*, „Modern Judaism” 13 (1993), s. 72–80; Koppel S. Pinson, *The National Theories of Simon Dubnow*, „Jewish Social Studies” 10 (Oct. 1948), nr 4, s. 335–358.

materiał faktograficzny, ale nie odpowiada współczesnym wymogom metodologicznym⁸.

Dalekie od nich są też trzy międzywojenne publikacje popularno-naukowe. W roku 1921 Samuel Hirszhorn (1876–1942), dziennikarz polskojęzycznej gazety żydowskiej „Nasz Przegląd”, wydał książkę *Historia Żydów w Polsce od Sejmu Czteroletniego do wojny europejskiej, 1788–1914*. Pozbawiona naukowych ambicji, była jednak potoczysie napisana i okazała się bestsellerem. Mniej popularna, choć bardziej erudycyjna była *Historia Żydów w Polsce, na Litwie i Rusi* opublikowana przez Jakuba Schalla we Lwowie w 1934 r. Obie te książki przyćmiło jednak luksusowo wydane, bogato ilustrowane (539 zdjęć i sztychów) dwutomowe dzieło *Żydzi w Polsce Odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, opublikowane w Warszawie w latach 1934–1935 przez specjalnie do tego celu powołane wydawnictwo „Żydzi w Polsce Odrodzonej”. Ta niezwykła publikacja ukazała się pod redakcją wybitnych naukowców: historyka Ignacego Schipera (1884–1943), socjologa i demografa Arieha Tartakowera (1897–1982) oraz socjologa, dziennikarza i urzędnika państwowego Aleksandra Hafftki (1892–1962). Pierwszy tom (574 strony!) zawiera teksty autorstwa jego redaktorów oraz kilku wybitnych naukowców i literatów, takich jak: Majer Bałaban (1877–1942), Filip Friedman (1901–1960) i Samuel Hirszhorn. Tom drugi (617 stron) ma jeszcze dłuższą listę współautorów i oprócz syntetycznego przeglądu dziejów Żydów w Polsce oferuje wiele rozdziałów poświęconych kulturze i gospodarce. Niektóre z nich (np. „Literatura rabiniczna Żydów polskich w czasach porozbiorowych” czy „Żydzi w bankowości polskiej”) wciąż są użyteczne, również dane statystyczne dotyczące żydowskiego rolnictwa, bankowości, handlu i rzemiosła nie straciły na wartości. Jeszcze w 1949 r. Filip Friedman nazwał to dzieło najlepszą istniejącą syntezą historii Żydów polskich. Była ona substytutem polskojęzycznej encyklopedii żydowskiej poświęconej sprawom polsko-żydowskim, która nigdy nie powstała⁹.

Namiastką syntezy historii Żydów polskich mogą być od biedy *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich* (Warszawa 1937) Ignacego

⁸ Philip Friedman, *Polish Jewish Historiography between the Two Wars (1918–1939)*, „Jewish Social Studies” 11 (Oct. 1949), nr 4, s. 377.

⁹ Tamże, s. 378; Jolanta Żyndul, *Topical Book Reviews: Żydzi w Polsce Odrodzonej (Jews in Restored Poland) by Ignacy Schiper, Arieħ Tartakower, and Aleksander Haffka*; „Głos Gminy Żydowskiej” („The Voice of the Jewish Community”), „Shofar” 29 (Spring 2011), nr 3, s. 121.

Schipera, publikacja, która została wznowiona techniką fotooffsetową (tzw. reprint) w 1990 r. W ten sam sposób opublikowano w roku 1982 *Historję i literaturę żydowską ze szczególnym uwzględnieniem historii Żydów w Polsce*, która po raz pierwszy ukazała się w latach 1916–1924 jako bogato ilustrowane, trzytomowe dzieło (*Od najdawniejszych czasów do upadku świata starożytnego, Od upadku świata starożytnego do końca wieków średnich i Od wygnania Żydów z Hiszpanii do rewolucji francuskiej oraz od Zygmunta Starego do trzeciego rozbioru Polski*). Koncepcja tej pracy zrodziła się jednak ćwierć wieku wcześniej, gdy jej autor, Majer Bałaban, nestor żydowskich historyków w Polsce, przed błyskotliwą karierą akademicką pracujący przez wiele lat w szkołach średnich, zorientował się, iż nie ma podręcznika dla swoich uczniów w polskojęzycznej żydowskiej szkole średniej we Lwowie. Dzieło Bałabana, podobnie jak dzieła Dubnowa i Schipera, należą już do historii historiografii i nie mogą zastąpić nowoczesnej syntezy historii Żydów polskich¹⁰.

Prace syntetyczne w językach obcych

Drugą kategorię poszukiwanych prac syntetycznych stanowiły starsze i nowsze książki w językach obcych. Niektóre z nich poświęcone były wyłącznie dziejom Żydów w Polsce, inne – znacznie liczniejsze – jedynie częściowo odnosiły się do tego zagadnienia. Tak było z wielkim dziełem Heinricha Graetza (1817–1891) *Geschichte der Juden von den ältesten Zeiten bis auf die Gegenwart* (11 tomów, 1853–1875)¹¹, które przedstawiało polskich Żydów tylko marginalnie i bardzo negatywnie. Prace z tej grupy, zbyt liczne, aby je tu wszystkie wymienić, różniły się kalibrem naukowym oraz interpretacjami. Początkowo nie było ich wiele, jednak obecnie ich liczba szybko rośnie.

Przykładem takiej bardzo przydatnej syntezy jest książka *The Jews of Poland. A Social and Economic History of the Jewish Community in Poland from 1100 to 1800* (Philadelphia 1973). Jej autor, Bernard Dow Weinryb (1900–1982), wywodził się z Turobina w południowej Lubelszczyźnie, ale studiował na uniwersytecie we Wrocławiu, gdzie uzyskał doktorat

¹⁰ Dold, „A Matter...”, s. 62; Michael G. Müller, *Majer Bałaban (1877–1942) und das Konzept einer polnisch-jüdischen Geschichte*, „Jahrbuch des Simon-Dubnow-Instituts” 2 (2003), s. 388–390.

¹¹ Polskie wydanie Graetza, *Historia Żydów*, t. I–IX, ukazało się w Warszawie w 1929 r. i jako trzytomowy reprint w Krakowie w 1990 r.

w 1933 r. Rok później wyemigrował do Palestyny, a w roku 1939 do Stanów Zjednoczonych, gdzie wykładał na kilku uczelniach z Columbią na czele. Interesował się głównie historią gospodarczą i społeczną i taki też profil ma omawiana książka. Weinryb był bardzo płodnym naukowcem, ale podstawowe tezy zawarte w *The Jews of Poland* pojawiły się już w jego doktoracie wydanym w 1934 r. jako *Wirtschaftsleben der Juden in Rußland und Polen*. Mimo to książka ciągle może być przydatna.

Kilka syntetycznych fragmentów poświęconych historii Żydów polskich zawiera monumentalne dzieło *Social and Religious History of the Jews*. Jego autor, Salo Wittmayer Baron (1895–1989), pochodził z Tarnowa. Odebrawszy solidne wiedeńskie wykształcenie, w 1929 r. otrzymał na Uniwersytecie Columbia pierwszą w historii Ameryki katedrę historii Żydów. Był też pierwszym Żydem, który uzyskał *tenure* na tejże uczelni. Pierwsze trzytomowe wydanie jego *opus magnum* ukazało się w Nowym Jorku w 1937 r., drugie, poprawione i rozszerzone, rozrosło się do 18 tomów publikowanych w latach 1952–1983. Tom szesnasty jest szczególnie ważny z punktu widzenia historii Żydów w Europie Wschodniej, ale całe dzieło doprowadzone jest tylko do połowy XVII w. Podstawowe tezy swojej narracji Baron wypracował i przedstawił pod koniec lat dwudziestych ubiegłego wieku. Warto podkreślić, że uczony ten pisał stylem bardzo „gęstym” i trudnym w lekturze¹². Wydaje się też, że pod koniec życia Baron stracił kontakt z najnowszymi badaniami dziejów polskich Żydów. Ismar Schorsch, inny wybitny żydowsko-amerykański historyk i teolog, napisał w artykule pożegnalnym po śmierci Barona:

Niestety profesor Baron stracił kontakt z duchem swoich czasów na długo przed śmiercią. Stąd jednostronność ostatnich dziesięciu tomów drugiego wydania jego *Social and Religious History of the Jews*, które nie zdołały zbalansować i zintegrować zewnętrznych i wewnętrznych wydarzeń kluczowych dla zrozumienia żydowskiej historii przez samego Barona¹³.

Znacznie bardziej współczesna i łatwiejsza w odbiorze jest książka *A History of East European Jews* (Budapest 2002)¹⁴, która ukazała się po raz pierwszy w 1990 r. w Monachium jako *Geschichte der Ostjuden*. Jej

¹² *A Conversation about Salo Baron between Robert Liberles and Steven J. Zipperstein*, „Jewish Social Studies” 1 (Spring 1995), nr 3, s. 67–68.

¹³ Ismar Schorsch, *The Last Jewish Generalist*, „AJS Review” 18 (1993), nr 1, s. 39. Cytat przetłumaczony przez autora artykułu recenzyjnego.

¹⁴ Wydanie polskie: Heiko Haumann, *Historia Żydów w Europie Środkowej i Wschodniej*, tłum. Cezary Jenne, Warszawa 2000.

autor, zachodnioniemiecki historyk i specjalista w zakresie historii Europy Wschodniej, Heiko Haumann (ur. 1945), omawia najbardziej podstawowe fakty z dziedziny historii politycznej, religijnej i życia codziennego od średniowiecza do epoki po II wojnie światowej. Książka powinna być zatytułowana *Historia Żydów w Polsce z elementami historii Żydów w Rosji*, a skierowana jest właściwie do osób, które prawie nic nie wiedzą na omawiany temat.

Trochę tylko większa, lecz bardziej wymagająca, jest rzadko cytowana synteza Henriego Minczelesa *Une histoire des Juifs de Pologne*¹⁵. O dziwo, ta starannie zaplanowana, systematyczna i rzeczowa książka nie doczekała się tłumaczenia na angielski i polski. Na te języki nie przetłumaczono też rozszerzonego wydania pracy Daniela Tolleta *Être Juif en Pologne. Mille ans d'histoire: Du Moyen Âge à 1939*¹⁶. Natomiast jej starszą wersję z 1992 r. (*Histoire des Juifs en Pologne du XVIe siècle à nos jours*) przetłumaczono na polski jedynie w wersji okrojonej czasowo¹⁷.

Próbą kompromisu w oczekiwaniu na syntezę dziejów Żydów w Polsce było kilka publikacji zawierających artykuły poświęcone poszczególnym okresom lub najważniejszym zagadnieniom dziejów polsko-żydowskich. Trzy spośród tych tomów zasługują na szczególną uwagę. Tom *The Jews in Poland*, wybór referatów zaprezentowanych w 1984 r. na konferencji w Oxfordzie, zawiera siedemnaście tekstów wybitnych uczonych, takich jak: Aleksander Gieysztor, Jakub Goldberg, Stefan Kieniewicz i Israel Gutman¹⁸. Niektóre z nich, przedstawiając razem tysiąc lat historii Żydów w Polsce, mogą być bardzo pomocne w poszukiwaniu dalszych lektur. Na przykład Ezra Mendelsohn w swym błyskotliwym esej *Interwar Poland. Good for the Jews or Bad for the Jews?* omawia dwa „obozy” historiograficzne zajmujące się przeszłością polskich Żydów – polski i żydowski. Podobnie syntetyzujący charakter nosi tom inauguracyjny działalność wydawniczą Zakładu Historii i Kultury Żydów w Polsce Uniwersytetu Jagiellońskiego, a zarazem *Festschrift* dla twórcy i kierownika tego Zakładu, profesora Józefa Andrzeja Gierowskiego, pt. *The Jews*

¹⁵ Henri Minczeles, *Une histoire des Juifs de Pologne: Religion, culture, politique*, Paris 2006.

¹⁶ Daniel Tollet, *Être Juif en Pologne. Mille ans d'histoire: Du Moyen Âge à 1939*, Paris 2010.

¹⁷ Daniel Tollet, *Historia Żydów w Polsce od XVI wieku do rozbiorów*, Warszawa 1999.

¹⁸ *The Jews in Poland*, red. Chimen Abramsky, Maciej Jachimczyk, Antony Polonsky, Oxford 1986.

in Poland (1992)¹⁹. Taką syntetyczną kolekcję artykułów w tomie zatytułowanym *The Jews in Old Poland, 1000–1795* opublikował też Instytut Studiów Polsko-Żydowskich w Oxfordzie w 1993 r.²⁰

Wydawnictwa popularnonaukowe

Pojawiło się też kilka publikacji popularnonaukowych. Szczególnie atrakcyjna jest książka *Żydzi* (1997) Andrzeja Żbikowskiego, pracującego na Uniwersytecie Warszawskim i w Żydowskim Instytucie Historycznym²¹. Wydana w serii „A to Polska właśnie”, ta niewielka publikacja (313 strony małego formatu) zawiera kilkaset ilustracji i zwięzły wykład historii Żydów w Polsce, utrzymany w neutralnym, informacyjnym stylu. Bardziej polemiczna jest książka znanego dziennikarza Stefana Bratkowskiego *Pod tym samym niebem* (2006)²². Również bardzo pożyteczny jest duży *Atlas historii Żydów polskich* wydany pod auspicjami Muzeum Historii Żydów Polskich i Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie w 2010 r.²³ Kilkudziesięciu przejrzystym mapom, diagramom i ilustracjom, które się w nim znalazły, towarzyszy rozbudowany tekst autorstwa wybitnych specjalistów, takich jak: Hanna Zaremska, Marcin Wodziński, Andrzej Żbikowski i Jolanta Żyndul.

Pomocny może być także leksykon *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura*, wydany przez Tomaszewskiego i Żbikowskiego w 2001 r.²⁴ Zawiera on nie tylko krótkie hasła rzeczowe, ale także dłuższe artykuły autorskie, w tym m.in. *Antysemityzm, Historia, Judaizm i Język hebrajski*. Podobny charakter, lecz nieco mniejszy kaliber, ma *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, wydany przez Alinę Całą, Hannę Węgrzynek i Gabriellę Zalewską w 2000 r.²⁵

¹⁹ *The Jews in Poland*, t. 1, red. Andrzej K. Paluch, Kraków 1992.

²⁰ *The Jews in Old Poland, 1000–1795*, red. Antony Polonsky, Jakub Basista, Andrzej Link-Lenczowski, London 1993.

²¹ Andrzej Żbikowski, *Żydzi*, Wrocław 1997.

²² Stefan Bratkowski, *Pod tym samym niebem. Krótka historia Żydów w Polsce i stosunków polsko-żydowskich*, Warszawa 2006.

²³ *Atlas historii Żydów polskich*, red. Witold Sienkiewicz, Warszawa 2010.

²⁴ *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura*, red. Jerzy Tomaszewski, Andrzej Żbikowski, Warszawa 2001.

²⁵ *Historia i kultura Żydów polskich. Słownik*, red. Alina Cała, Hanna Węgrzynek, Gabriela Zalewska, Warszawa 2000.

Publikacje o przełomowym znaczeniu

Prawdziwy przełom na polu syntez historii Żydów w Polsce nastąpił jednak w ciągu ostatnich kilku lat, kiedy pojawiły się trzy ważne publikacje.

Osoba słabo zorientowana w dziejach żydowskich powinna zacząć od *Historii Żydów* opublikowanej w 2014 r. przez tygodnik „Polityka”²⁶, który ma długą tradycję wydawania „Pomocników Historycznych”. Ukazują się one co kwartał i dotyczą ważnych wydarzeń, postaci historycznych oraz istotnych zagadnień, takich jak: zimna wojna, Kresy, dzieje Kościoła, Józef Piłsudski, Winston Churchill czy historia Rosji. Przed laty opublikowano dwa pomocniki: *Historia Żydów – trzy tysiące lat samotności* i *Dzieje Żydów polskich*. Zainspirowana otwarciem spektakularnego Muzeum Historii Żydów Polskich w Warszawie redakcja „Polityki” zredagowała od nowa żydowskie pomocniki i połączyła je w jeden duży tom o popularyzatorskim charakterze. Zawiera on kalendarium historii Żydów, krótką bibliografię, 48 zwięzłych artykułów i 36 encyklopedycznych haseł wyodrębnionych z tekstu w ramkach. Artykuły tworzą sekwencję chronologiczną, hasła dotyczą na ogół obiektów związanych z kulturą Żydów. Tom ten, zredagowany w przystępny i zajmujący sposób, zawiera wiele zdjęć, rysunków i map.

Tekst, podzielony na dwie części (*Dzieje narodu żydowskiego* i *Dzieje Żydów w Polsce*), przypomina kolorową mozaikę, której pewne elementy powtarzają się, a innych brakuje. Na przykład artykuł *Narodziny jidysz* (s. 58) zdublowany jest przez ramkę pt. *Jidysz* (s. 198) i przez fragment artykułu *Kultura* zatytułowany *Język. Hebrajski i jidysz* (s. 198–199). Wśród brakujących fragmentów mozaiki warto wymienić np. tekst o Żydach w Związku Radzieckim. Najpoważniejszym niedostatkim tomu jest jednak nierówna jakość składających się nań artykułów. Oprócz znakomitych esejów wybitnych specjalistów, jak Hanna Zaremska, Ewa Geller, Anna Michałowska-Mycielska, Marcin Wodziński czy Jolanta Żyndul, oraz świetnych dziennikarzy, takich jak: Adam Krzemiński i Roman Frister, jest także kilka tekstów słabszych i to autorstwa zarówno naukowców, jak i dziennikarzy. Nikt jednak, kto weźmie *Historię Żydów* do ręki, nie będzie się nudzić.

²⁶ *Historia Żydów. Dzieje narodu od Abrahama do Państwa Izrael. Żydzi w Polsce: 1000 lat wspólnych losów*, red. Leszek Będkowski, Anita Brzostowska, Biblioteka „Polityki”, Warszawa 2014.

Znacznie bardziej systematycznie i precyzyjnie zarysowany został obraz historii Żydów polskich w popularyzatorsko-dydaktycznej książce *1000 lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki* (2015) Roberta Szuchty, historyka i nauczyciela, zatrudnionego także w Dziale Edukacji Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN²⁷. Szuchta jest ekspertem w zakresie historii i metodyki nauczania o Holokauście, co widać także w jego książce. Rozdział *Żydzi podczas II wojny światowej – Zagłada* jest znakomity. Czytelny i wyważony, podaje najważniejsze fakty, a jednocześnie przekazuje tragizm Holokaustu. Także rozdział *Żydzi w Polsce po II wojnie światowej (1945–1981)* jest bardzo dobry. Jednak im bardziej będziemy się cofać w dawniejsze epoki historyczne, tym więcej znajdziemy powodów do zastanowienia. Autor pomija zupełnie (!) I wojnę światową, której przebieg i konsekwencje miały ogromny wpływ na sytuację polskich Żydów. Rozdział międzywojenny mógłby być mniej „kronikarski”, a bardziej analityczny. Dlaczego „Umowa Grabskiego” pomiędzy Żydami a rządem nie została zrealizowana? Dlaczego śmierć Józefa Piłsudskiego i podziały w łonie sanacji miały tak wielki wpływ na sytuację Żydów? Także wcześniejsze rozdziały można by zredagować inaczej. Czy okres Księstwa Warszawskiego, kiedy pojawia się nowoczesna polsko-żydowska burżuazja, zasługuje na zaledwie dziesięć linijek tekstu w całkiem dużej książce? Spory o proporcje nie powinny jednak przesłonić faktu, że znakomita praca Szuchty powinna być lekturą obowiązkową każdego ucznia szkoły średniej w Polsce. Po niewielkich poprawkach warto byłoby ją wydać po angielsku.

Dzieje Żydów w Polsce i Rosji Antony’ego Polonsky’ego należą do specjalnej kategorii²⁸. Ich autor jest jednym z dwóch lub trzech najwybitniejszych współczesnych specjalistów w zakresie historii Żydów w Polsce. W czasie długiej i owocnej kariery naukowej zajmował wiele ważnych pozycji akademickich w Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych. Jest założycielem i redaktorem naczelnym wspominanego już tu czasopisma naukowego poświęconego dziejom Żydów polskich: „Polin. Studies in Polish Jewry”, którego znaczenia dla rozwoju badań polsko-żydowskich trudno przecenić. Dwadzieścia dziewięć tomów tego pisma, wydawanego od roku 1986, składa się na wielki, wszechstronny i panoramiczny obraz dziejów Żydów w Polsce. W latach osiemdziesiątych XX w. Polonsky był inicjatorem i głównym organizatorem serii międzynarodowych konferencji naukowych, które rozpoczęły nowy okres w studiach nad historią Żydów

²⁷ Robert Szuchta, *1000 lat historii Żydów polskich. Podróż przez wieki*, Warszawa 2015.

²⁸ Antony Polonsky, *Dzieje Żydów w Polsce i Rosji*, Warszawa 2014.

w Polsce i pomogły odbudować stosunki pomiędzy Polską a Izraelem. Największy na świecie internetowy katalog biblioteczny *WorldCat* rejestruje 167 tytułów prac, których autorem jest ten właśnie uczyony.

W latach 2010–2012 Polonsky wydał trzytomowe dzieło *The Jews in Poland and Russia* (t. 1: lata 1350–1881, t. 2: lata 1881–1914, t. 3: lata 1914–2008). Publikacja ta została bardzo dobrze przyjęta przez naukowców, którzy porównywali ją do epokowej *Historii Żydów w Rosji i Polsce* Szymona Dubnowa. Dla wielu czytelników rozmiar książki Polonsky’ego (2024 strony) i jej obszerny i specjalistyczny aparat naukowy stanowiły barierę nie do przełamania. W roku 2013 autor opublikował więc jednotomowy skrót swego *opus magnum* jako *The Jews in Poland and Russia. A Short History* („tylko” 648 stron). Było to trudne przedsięwzięcie. Autor musiał na przykład skomasować cały drugi tom pierwszej wersji dotyczący lat 1881–1914 (492 strony) na 60 stronach wersji skróconej. Publikacja *Dzieje Żydów w Polsce i Rosji* z roku 2014 to jej przekład.

Polonsky zrealizował w swej książce kilka trudnych zadań. Przedstawił wszystkie aspekty wschodnioeuropejskiej cywilizacji żydowskiej, a także pokazał jej bogactwo, złożoność i wielowątkowość. Udowodnił, iż nie wystarczy opisywać historii Żydów polskich lub rosyjskich „w kontekście” historii Polski i Rosji, gdyż w rzeczywistości dzieje Żydów są nieodłączną częścią historii obu tych krajów, a wkład Żydów w lokalną gospodarkę, politykę i kulturę miał zasadnicze znaczenie dla ich rozwoju i nie może być pominięty w uczciwej i poważnej analizie tego tematu. Polonsky przedstawił tragiczny obraz Holokaustu, ale zadbał, by Zagłada nie zdominowała całej książki. Interesującym zabiegiem jest równoległy opis XX-wiecznej historii Żydów w Polsce, Związku Radzieckim, na Litwie, Ukrainie i Białorusi. Polski czytelnik może porównać, jak inni „rozwiązali problem żydowski”, co zrobili inaczej, lepiej lub gorzej zarówno z punktu widzenia Żydów, jak i nie-Żydów. Autor doprowadza swoją narrację do roku 2008, co pozwala nam skonfrontować nasze własne doświadczenia z jego poglądami.

Książka Polonsky’ego jest bardzo treściwa. Oferuje tak wiele faktów i interpretacji, iż może być przedmiotem uniwersyteckiego seminarium (co niektórzy nauczyciele akademicy, włącznie z autorem tej recenzji, robią z dużym pożytkiem dla studentów). W czasie dyskusji ze studentami pada wiele mniej lub bardziej ważnych pytań, np.: Czy tytuł książki nie powinien brzmieć *Dzieje Żydów w Polsce i Rosji od drugiej połowy XVIII wieku*, gdyż epoki wcześniejsze, szczególnie średniowiecze, są potraktowane

sumarycznie i na zasadzie wstępu? Czy zaborowi pruskiemu nie powinno się poświęcić nieco więcej miejsca w tekście i czy rzeczywiście był on „jedynym obszarem, gdzie ich [Żydów] integracja się powiodła”? (s. 656). Trudnym tematem są związki Żydów z komunizmem i tu autor przedstawia ostrożne interpretacje. Czasami język Polonsky’ego jest chyba zbyt wyważony. Na przykład w rozdziale o Holokauście autor pisze, że „w okresie między zawarciem paktu Ribbentrop–Mołotow w sierpniu 1939 roku a inwazją na Związek Radziecki obydwaj kraje [Związek Radziecki i Niemcy] w pewnym sensie były sojusznikami” (s. 496).

Wszystkie trzy najnowsze książki są bardzo potrzebne. Znakomicie napisane, pięknie wydane i pełne fascynujących szczegółów, z pewnością pozwolą pokonać obecny kryzys w polskiej edukacji historycznej na różnych poziomach. Nie oznacza to jednak, że temat został wyczerpany, a istniejąca wcześniej luka wypełniona w satysfakcjonujący sposób. Kolejne wielkie syntezы historii Żydów w Polsce są bardzo potrzebne.

Piotr J. Wróbel

University of Toronto
piotr.wrobel@utoronto.ca